

Mirja
Jarak

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3,
HR-10000 Zagreb

mjarak@ffzg.hr

ARHITEKTURA I LITURGIJA U KOMPLEKSU TRIKONHALNE CRKVE U BILICAMA*

U radu se raspravlja o liturzijskoj namjeni pojedinih prostorija sakralnog ranokršćanskog kompleksa u Bilicama. Liturzijski prostor prvotne crkve činio je začelni trikonhalni dio, u kojem je središnja apsida i prostor ispred nje predstavljao prezbiterij, dok su bočne apside imale funkciju pastoforija. Na temelju stilskih karakteristika crkvenog namještaja i rezultata novih revizijskih istraživanja, jednostavni trikonhos datira se u 6. st. U drugoj fazi, datiranoj u kraj 6. i početak 7. st., crkva u Bilicama dobila je niz prigradnja na sjevernoj, južnoj i zapadnoj strani. Neka razmišljanja o liturzijskoj funkciji novih prostorija proizlaze iz arheoloških tragova otkrivenih u njima, a posebno značenje ima rekonstrukcija kretanja unutar dijelova arhitektonskog kompleksa, koja potkrepljuje interpretaciju tragova liturzijskih instalacija. U radu se pokazuje kako opće pretpostavke o liturzijskim funkcijama unutar ranokršćanskih struktura, ponekad mogu biti nadopunjene specifičnim detaljima, iščitanim iz arheološke situacije na određenom lokalitetu.

Ključne riječi: Bilice, trikonhalni crkveni kompleks, 6. st., ranobizantska arhitektura i liturgija

Kompleks trikonhalne ranokršćanske crkve u Bilicama, na lokalitetu Dedića punta, otkriven je početkom 20. st., te je zbog značenja i same arhitekture i pokretnih nalaza dobio značajno mjesto u literaturi o ranokršćanskom razdoblju u Dalmaciji (Jelić 1912: 69–80; Novak 1929: 517–530; Gunjača 1976: 69–82; Cambi 1984: 45–54; Chevalier 1995: 144–146; Uglešić 2006: 34–38; Vežić 2011: 27–66). Kao posebno zanimljivi nalazi isticali su se pluteji s neobičnim monogramima na gornjem rubnom pojasu, jedinstveni među ranokršćanskim plutejima u kasnoantičkoj Dalmaciji (Jelić 1912: 69–80; Novak 1929: 517–530). Ti su pluteji u većoj mjeri rekonstruirani i sačuvani do danas, dok je većina drugih arheoloških nalaza s lokaliteta, uključujući i kamene spomenike, izgubljena i nestala.

Ranokršćanska crkva na lokalitetu Dedića punta smještena je blizu obale Prokljanskog jezera, na blagoj uzvisini s lijepim pogledom na jezero i okolno područje. Još bliže jezeru, u istome pravcu, nalaze se arheološki ostaci rimske vile, koja je također bila istraživana početkom 20. stoljeća. I sakralna i profana antička arhitektura s vremenom je prekrivena zemljom i raslinjem, tako da nije bilo vidljivih struktura na terenu. Budući da je riječ o većem prostoru koji se nalazi u privatnom vlasništvu više osoba, cijelo područje nije moglo biti

---

*Rad posvećujem poštovanoj kolegici Marini Miličević Bradač, koja se opširno bavila prapovijesnim i antičkim religijskim manifestacijama, posebno u arheološkom kontekstu.

obuhvaćeno novim revizijskim istraživanjima provedenim od 2016. do 2019. g. U tim novim arheološkim istraživanjima otkriven je i istražen kompleks crkvene arhitekture, dok prostor rimske vile nije bio obuhvaćen revizijskim radovima.¹ Prva istraživanja ranokršćanskog crkvenog kompleksa provedena su, prema arhivskim podacima, uglavnom 1909. g. Vodio ih je don Petar Kaer u ime Hrvatskog starinarskog društva i uz potporu fra Luje Maruna. Nakon istraživanja objavljeno je nekoliko kratkih osvrti s podacima o karakteristikama arhitekture i pokretnim nalazima. Osobito je značajan tlocrt crkvene arhitekture koji se sačuvao u Arhivu Luke Jelića u Splitu, a objavljen je u drugoj pol. 20. stoljeća.² U novim revizijskim arheološkim istraživanjima potvrđena je točnost Jelićeva tlocrta, uz neke manje korekcije i dopune.

Crkvena arhitektura u Bilicama može se opisati kao sakralni kompleks, budući da je crkva u užem smislu svojevrsni nukleus okružen naknadno izgrađenim prostorijama na sjevernoj i južnoj strani, te predvorjem (narteksom) na pročelju. Crkva je jednobrodna građevina s trikonhalnim istočnim završetkom, unutar kojega se nalazio prostor svetišta – prezbiterij. Svetište je zauzimalo područje glavne, središnje apside i prostor ispred nje. Dvije bočne apside nalazile su se izvan prezbiterija i služile kao pomoćne prostorije. Ostali prostor crkve služio je za potrebe vjernika. U vrijeme korištenja crkve prezbiterij je od ostalih prostora bio odvojen oltarnom ogradom. Danas nisu vidljivi tragovi položaja oltarne ograde na samome lokalitetu, niti su u revizijskim istraživanjima utvrđeni takvi tragovi, ali po analogiji s drugim trikonhalnim ranokršćanskim crkvama i prikazu položaja oltarne ograde na Jelićevu tlocrtu, može se zaključiti da je ona omeđivala glavnu apsidu i prostor ispred nje ostavljajući bočne apside izvan prostora prezbiterija. Uz spomenute pluteje, koji se čuvaju u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, nekoliko manjih rubnih ulomaka kamenih ploča, možda također dijelova oltarne ograde, otkriveno je tijekom novih revizijskih istraživanja lokaliteta (Jarak 2019: 37–52; Jarak, Maričić 2023: 327–335). Sačuvani dijelovi crkvenog namještaja imaju posebno značenje, budući da svojim tipološkim i stilskim karakteristikama upućuju na okvirnu dataciju crkve u Bilicama u 6. st., preciznije u drugu pol. 6. st. Danas u vezi s datacijom crkve u Bilicama raspolažemo i rezultatima analize žbuke i ti rezultati su ponajviše u korelaciji s datacijom na temelju stilskih karakteristika crkvenog namještaja, odnosno dopuštaju datiranje jednobrodne crkve u sredinu ili početak druge pol. 6. st. Izvorna jednobrodna crkva imala je prilično jasno određen prostor prezbiterija i pastoforija koje su se nalazile u bočnim apsidama. O točnijem razlikovanju funkcija dviju pastoforija mogle bi govoriti usporedbe s nekim građevinama o kojima postoje precizniji podaci. Takvi podaci nisu poznati za dalmatinske trikonhalne ranokršćanske crkve,

---

1 Revizijska arheološka istraživanja crkvene arhitekture u Bilicama proveo je Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, uz financijsku potporu Ministarstva kulture RH. Revizijsko istraživanje zanimljive rimske vile bilo bi vrlo korisno i trebalo bi ga provesti u budućnosti, što bi omogućilo uređenje i prezentaciju arheološkog parka uz obalu Prokljanskog jezera.

2 Tlocrt je objavio Z. Gunjača u radu iz 1976. g.

ali one su mogle slijediti pravila uspostavljena za druge kasnoantičke trikonhose, te se na prvome mjestu ističe poznata građevina na lokalitetu Cimitile kod Nole, djelo biskupa Paulina. O cijelom kompleksu postoje dosta opširni navodi u Paulinovim djelima, višestruko prevedeni i komentirani u literaturi, što ovdje izostavljamo. Ranokršćanski kompleks razvio se oko groba sv. Feliksa, te je bazilika sagrađena početkom 5. st. (Basilica Nova) samo jedan dio vrlo razvijene arhitekture s različitim liturgijskim funkcijama (Lehmann 2004; Ebanista 2017: 287–331). Ipak, upravo bazilika, dovršena 402. g., ima posebno značenje. To je jedna od najranijih trobrodskih bazilika s trikonhalnim začeljem, budući da su u 4. i 5. st. uglavnom građene manje memorije i jednobrodne trikonhalne crkve, a da taj tip trikonhalnih građevina prevladava i kasnije svjedoče dalmatinske trikonhalne građevine iz 6. st, među kojima je i crkva u Bilicama (Krautheimer 1986⁴: 484, n. 196).

Trikonhalna bazilika kod Nole završavala je međusobno povezanim konhama, od kojih je srednja bila znatno šira od bočnih. U Paulinovim spisima kratko je spomenuta funkcija bočnih konha. Opisuju se kao desna i lijeva te su, prema Paulinovim navodima, služile različitim namjenama, jedna za pohranu hostija, a druga je bila namijenjena moliteljima (CSEL 29, Epistula XXXII,13). To je vjerojatno povezano s velikim brojem hodočasnika koji su posjećivali svetište sv. Feliksa. Svakako, samo djelomično je riječ o “klasičnim” funkcijama pastoforija – u slučaju konhe koja je povezana s euharistijskim darovima, dok okupljanje molitelja u prostoriji uz svetište ili čak u samome svetištu, nije uobičajeno. Prije bi takvo okupljanje povezali s prostorijom koja služi za euharistijske darove (prothesis), jer su u ranome razdoblju, u zapadnim područjima Carstva, sami vjernici donosili darove u formi kruha i vina. Druga klasična pastoforija služila je za pohranu crkvenih knjiga i odjeće (dijakonikon), te je manje otvorena široj zajednici. U svakom slučaju, primjer iz Paulinove bazilike na lokalitetu Cimitile, upućuje na otvorenost funkcija i potrebu zasebne interpretacije pojedinih lokaliteta na temelju određene situacije i nalaža, ukoliko je to moguće.

Sličan trikonhalni oblik začelja kao u Paulinovoj bazilici ima više jednobrodskih crkava u Dalmaciji. Međusobno su najbližnje tri takve građevine – u Pridrazi, Bilicama i Sutivanu na Braču. Prvotno su te tri građevine imale jednostavan oblik jednobrodne crkve s tri povezane konhe na začelju, koje se spajaju tako da su bočne konhe postavljene okomito u odnosu na središnju. Između bočnih i središnje konhe nastaju tako pravokutna udubljenja, mjesta za fiksiranje oltarne ograde koja se pružala otprilike do sredine trećeg traveja gledajući od pročelja crkve. Tako postavljena oltarna ograda govori da je uz svetište u užem smislu, smješteno unutar središnje konhe i prostora ispred nje, kod dalmatinskih trikonhosa postojao prostor za pastoforije u dvjema bočnim apsidama. Nema, međutim, materijalnih tragova koji bi upućivali na točnu namjenu tih donekle izdvojenih, u odnosu na lađu i prezbiterij, manjih prostora. Tek u drugoj fazi izgradnje sakralnih građevina na navedenim lokalitetima, pojavljuju se određeni materijalni tragovi u novoizgrađenim prostorijama koji se mogu povezati s njihovom liturgijskom funkcijom, a donekle upućuju i na funkcije dijelova građevina iz prve faze (iz vremena postojanja

jednostavnih jednobrodnih trikonhosa) ukoliko su s njima prostorno povezani (Vežić 2011: 34–44). P. Vežić je jednobrodne trikonhalne crkve u Dalmaciji općenito tumačio kao privatne memorije, a njihovu drugu fazu u kojoj dobivaju niz dodatnih prostorija smatrao je rezultatom promjene izvorne namjene i pretvaranja u kongregacijske crkve, o čemu su posebno svjedočili krstionički sklopovi prisutni na većini lokaliteta.

Ranokršćanski kompleks u Bilicama pruža mogućnost interpretacije liturgijske funkcije pojedinih prostornih sklopova. Već u prvim istraživanjima početkom 20. st. uočeno je postojanje različitih faza u izgradnji sakralnog kompleksa (Jelić 1912: 69–80). Zapažena je krstionička instalacija u jugoistočnoj prigradnji i izrazito sepulkralni karakter većeg dijela prostora arhitektonskog kompleksa, u kojem su se nalazili brojni grobovi. Tijekom novih revizijskih arheoloških istraživanja otkriveni su neki novi detalji i jasnije se mogla sagledati povezanost između pojedinih dijelova kompleksa, o čemu će biti iznesena neka zapažanja.

Već u prvoj godini revizijskih arheoloških istraživanja u Bilicama otkriveni su zidovi prvotnog trikonhosa i dijelovi jugoistočne i sjeveroistočne prigradnje (Jarak 2017: 663–665). Tada je samo djelomično istražen prostor između konha, a isto tako djelomično je otkriven prostor sjeveroistočne prigradnje. Međutim, baš u istraženom dijelu te prigradnje, uz njezin sjeverni zid, otkriveni su ostaci dobro sačuvane podnice s pravilnim usjecima od neke strukture koja je bila postavljena u tom prostoru. Tragovi su vidljivi na fotografijama i zračnoj snimci istraženog prostora (Sl. 1, 2, 3). Sjeveroistočna prigradnja, koja je bila označena kao prostorija 6, izravno je komunicirala sa sjevernom bočnom apsidom, dok povezanost sa sjeverozapadnom prigradnjom nije postojala. Kako će se kasnije potvrditi u sljedećim kampanjama revizijskih istraživanja, sjeveroistočna prigradnja imala je vrata na svom sjevernom zidu, tako da se u tu prostoriju ulazilo izvana. To je posebno zanimljivo u kontekstu otkrivenih tragova utora u podnici sjeveroistočne prigradnje. Ti tragovi upućuju na neku izduženu pravokutnu strukturu, vjerojatno neki tip stola, menze za odlaganje određenih predmeta. Pravilni usjeci u podnici izgledaju kao tragovi baze za postavljanje određene instalacije, vjerojatno liturgijske namjene. Moguće je da je prigradnja služila za odlaganje euharistijskih darova koje su vjernici ostavljali na stolu – menzi u toj prostoriji. Rana rimska liturgija uključuje sudjelovanje vjernika u donošenju euharistijskih darova. Vjernici donose darove u formi kruha i vina, namijenjene euharistijskom dijelu liturgije. U slučaju lokaliteta u Bilicama može se pretpostaviti da su darovi ostavljani u sjeveroistočnoj prigradnji, otkuda su ih pripadnici klera prenosili u prezbiterij. Kretali su se iz prezbiterija kroz vrata na oltarnoj ogradi, ulazili u sjevernu apsidu i sjeveroistočnu prigradnju, te se istim putem vraćali s euharistijskim darovima. To se može datirati u kraj 6. st., kada se datira izgradnja prigradenih prostorija oko jednobrodne crkve u Bilicama. U novim revizijskim istraživanjima, naime, prilično je precizno datirano vrijeme izgradnje svih prigradnji, na temelju datiranja uzoraka žbuke (Jarak, Sironić u tisku). Riječ je o kasnijem 6. ili početku 7. st., kada se ranobizantska liturgija posve ustalila, a njezina bitna komponenta je tzv. Veliki ulaz, unošenje euharistijskih darova u prezbiterij

Slika 1. Bilice, Dedića
punta, otisak u
podnici sjeveroistočne
prigradnje, foto: M.
Jarak

i na oltar. U skladu s ceremonijalnim karakterom bizantske liturgije Veliki ulaz odvijao se kao svečana procesija koja se kretala iz prezbiterijskog mjesta pohrane euharistijskih darova i natrag do prezbiterijskog. Takvo liturgijsko kretanje dobro je posvjedočeno za monumentalnu ranobizantsku Sv. Sofiju, a pretpostavlja se i za druge crkve u Konstantinopolu (Mathews 1971: 155–162; Mainstone 1988: 219–235). Posebna građevina za čuvanje euharistijskih darova, *skeuophylakion*, smještena sjeveroistočno od konstantinopolske Sv. Sofije, postoji i danas. Budući da je Dalmacija u 6. st. dio Istočnog Rimskog Carstva u administrativnom i kulturnom pogledu, vjerojatno je uvođenje liturgije koja je imala jasne ranobizantske elemente. To je i doba kada se grade veće crkve s ranobizantskim obilježjima, križna bazilika u Saloni već u prvoj pol. 6. st., te nešto kasnije centralna crkva u Gradini i bizantske bazilike u Istri (Cambi 2020: 359–370). Ranije spomenuto donošenje euharistijskih darova u sjeveroistočnu prigradnju u Bilicama od strane običnih vjernika koji su imali pristup tom prostoru, nije, međutim, uobičajeno u ranobizantskoj liturgiji. U Sv. Sofiji i drugim crkvama euharistijski darovi su se pripremali u zasebnoj prostoriji, a nisu donošeni od strane vjernika. U Bilicama i u Dalmaciji općenito vjerojatno je dolazilo do spajanja različitih liturgijskih elemenata i tradicija, tako da su u isto vrijeme bili prisutni i rimski i bizantski liturgijski običaji. Vezano uz prepoznavanje liturgijskih elemenata koji nalaze odraz u rasporedu i oblicima prostorija i liturgijskih instalacija unutar građevina, pored većinom skromnih arheoloških tragova važne podatke donose literarni izvori. Za ranobizantsku liturgiju, koja je u ovome radu posebno istaknuta, postoje brojni izvori s opisima crkava i njihovog uređenja, neophodni u interpretacijama arheoloških ostataka građevina (Mango 1972: 55–145).

Tijekom prve faze crkve u Bilicama, kada je ona imala formu jednobrodnog trikonhosa, prothesis se mogao nalaziti u sjevernoj apsidi, te su darovi

Slika 2. Bilice, Dedića punta, sjeveroistočna prigradnja, ostaci podnice, foto: M. Jarak

otuda donošeni u prezbiterij. S premještanjem prothesisu u novu prigradnju čin prijenosa mogao je dobiti više ceremonijalni karakter, jer je kretanje bilo nešto duže. Posebno zbog većeg utjecaja bizantske crkvene arhitekture i liturgije potkraj 6. st., moguće je i nastojanje oponašanja najvažnijeg dijela ranobizantske liturgije – Velikog ulaza.

U prilog navedenoj interpretaciji sjeveroistočne prigradnje govori i nalaz ulomaka amfore za skladištenje neke sirovine u tom prostoru. Na cijelom prostoru crkvenog kompleksa u Bilicama otkriveni su ulomci keramike i stakla, koje je analizirala Petra Nikšić (Jarak *et al.* u tisku). Za većinu ulomaka amfora ustanovila je vjerojatnu sekundarnu upotrebu na lokalitetu, za drenažu. Za ulomke amfore pronađene u P6 – sjeveroistočnoj prigradnji, vjerojatno je da su pripadali cjelovitoj posudi koja je korištena za skladištenje. To bi se dobro uklapalo s interpretacijom sjeveroistočne prigradnje kao pastoforije za odlaganje euharistijskih darova.

2016. g. uz sjeveroistočnu prigradnju otkriven je i veći dio jugoistočne prigradnje unutar crkvenog kompleksa u Bilicama, dio poznat iz prvih istraživanja početkom 20. st. po pronalasku ukopane kružne strukture koja je protumačena kao krstionica. U revizijskim istraživanjima ponovno je otkrivena ta struktura, koja je ukopana u dubini od nešto više od pola metra ispod razine podnice prostorije u kojoj se nalazi (Sl. 4). Na samoj podnici nema nikakvih tragova nadzemnog dijela konstrukcije, što je inače uobičajeno kod ranokršćanskih piscina, za što se mogu navesti neki obližnji primjeri kao Srma i Pridraga. Također uobičajene su stepenice za silaženje u piscinu, što također nalazimo kod brojnih primjera ranokršćanskih piscina, ali u Bilicama takvog uređenja nema. Na obzidanoj kružnoj strukturi nije bilo vidljivog debljeg premaza žbuke, a na dnu nema rupe za otjecanje vode. Nedostatak rupe na dnu piscine primjećen je i kod nekih drugih krstionica, primjerice u Srmi,

Slika 3. Bilice, Dedića punta, zračni snimak s ucrtanim položajem otiska u podnici sjeveroistočne prigradnje. Snimio: M. Vuković

i ne utječe na interpretaciju namjene piscine (Gunjača 2005: 37). Za strukturu u Bilicama, unatoč nedostatku stepenica i nadzemnog dijela, teško je ponuditi neko drugo tumačenje osim krstioničkog zdenca. Po dimenzijama, dubini i promjeru, može se uvrstiti među manje ranokršćanske piscine, kao što je bila druga piscina u Srimi izgrađena iznad veće križne. Ta druga piscina u Srimi imala je kružni oblik i unutarnji promjer sličan promjeru biličke konstrukcije. Važno je napomenuti da se obje kružne piscine datiraju u sam kraj kasnoantičkog razdoblja, u kraj 6. ili ranije 7. st., te tako kasna datacija objašnjava njihove male dimenzije. Očito nastaju u vrijeme kada je došlo do promjene ritusa krštenja, te više nisu potrebni veliki bazeni u koje je osoba silazila i uranjala tijekom obreda (Jarak 2019: 46–47). Kasno vrijeme nastanka vjerojatno je razlog i drugim netipičnim elementima piscine u Bilicama.

Dosada spomenuti liturgijski prostori ranokršćanskog kompleksa u Bilicama, prothesis u sjeveroistočnoj prigradnji i krstionica u jugoistočnoj, najjasnije se izdvajaju u odnosu na druge dijelove kompleksa. Tijekom revizijskih arheoloških istraživanja otkriveni su i drugi dijelovi kompleksa i njihovi međusobni odnosi. Od drugih prostorija posebno značenje ima narteks, koji se jasno ističe svojim oblikom i položajem na zapadnoj strani kompleksa. Narteks je bio povezan s dvjema prigradnjama na sjeverozapadu i jugozapadu kompleksa (Sl. 5). Na južnoj strani narteks je komunicirao s izduženom pravokutnom prostorijom (jugozapadna prigradnja), koja je pak bila povezana s krstionicom. Na sjevernoj strani nisu sačuvani nikakvi ostaci zidova sjeverozapadne prigradnje, koja je prikazana na Jelićevom tlocrtu, a s kojom je narteks morao biti povezan, jer bi inače ta prostorija bila posve izolirana. Najvažniji arheološki nalazi u narteksu dobro su sačuvani zidovi dviju presvođenih grobnica, od kojih se veća nalazila u središtu narteksa, ispred ulaza u crkvu. Datiranje

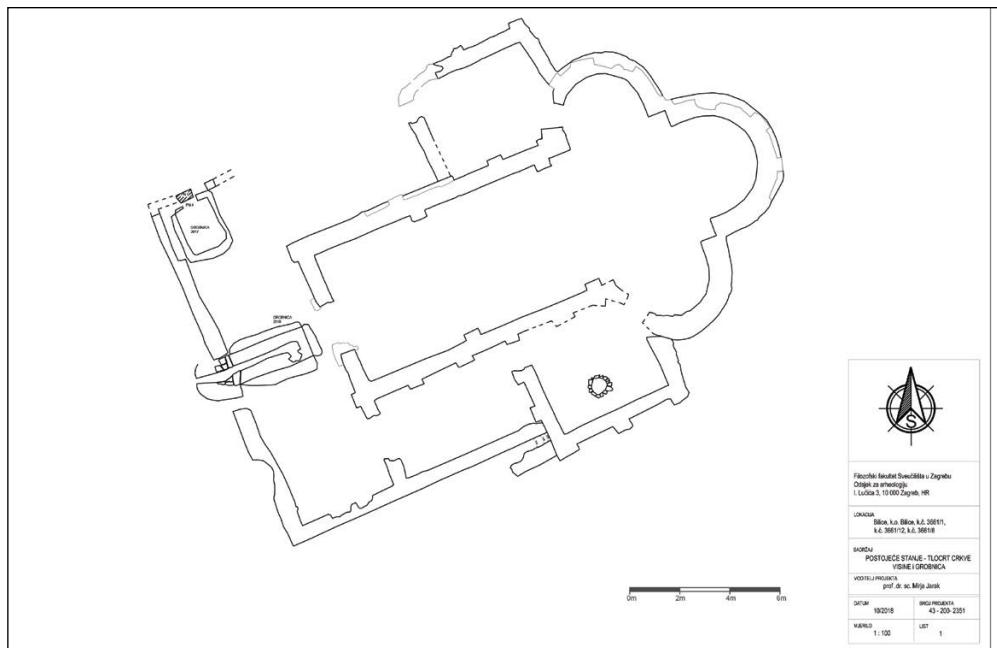

Slika 4. Bilice, Dedića punta, detalj arhitekture s ukopanom piscinom. Snimio: M. Vuković

starijeg ukopa u toj grobnici metodom ^{14}C u kraj 6. st. govori dosta i o dataciji samoga narteksa, jer je grobnica svojim ulaznim dijelom povezana sa zidom narteksa i vjerojatno je građena u isto vrijeme s njim. Moguće da je izgradnja velike presvođene grobnice, kao i druge, nešto manje, u sjevernom uglu narteksa, zapravo potaknula izgradnju samoga narteksa, te je on uklopljen u plan druge faze crkvenog kompleksa, kada su izgrađene sve prigradene prostorije. Narteks ima izrazito sepulkralni karakter, pored sačuvanih grobnica, u njemu su bili i drugi grobovi, spomenuti u dokumentaciji s prvih arheoloških istraživanja početkom 20. st. Grobovi su tada otkriveni i u drugim dijelovima crkvenog kompleksa, osobito u brodu crkve, ali u revizijskim istraživanjima nisu pronađeni nikakvi tragovi tih ukopa. U sondi otvorenoj s južne strane kompleksa, također nije bilo tragova grobova, iako su se i u okolišu građevine nalazili brojni grobovi, zabilježeni tijekom prvih istraživanja lokaliteta.

O biličkom narteksu i njegovoj povezanosti s južnim dijelom kompleksa raspravljala je J. Jeličić Radonić, te je zaključila da je narteks bio funkcionalno povezan s krstionicom i prostorijom uz nju (Jeličić 1983: 30–36). To svakako potvrđuje i situacija nakon revizijskih istraživanja, ali narteks je također bio povezan i sa sjeverozapadnom prigradnjom, čija funkcija nije jasno određena. Južni dio kompleksa imao je prvenstveno krstioničku funkciju. Prostorija između jugoistočne prigradnje s piscinom i narteksa mogla je služiti za okupljanje katekumena prije krštenja, a za njihovo okupljanje nakon krštenja mogla je služiti južna apsida, koja je vjerojatno imala neku funkciju u pov-

Slika 5. Tlocrt
ranokršćanskog
kompleksa u Bilicama.
Izradio: M. Vuković.

ezanosti s obredom krštenja. Ona je bila prikladna za boravak pokrštenih prije ulaza u naos, namijenjen vjernicima tijekom liturgije.

Sjeverna strana kompleksa bila je područje smještaja dviju osnovnih pomoćnih prostorija, koje su mogle biti neposredno jedna uz drugu. Riječ je o sjeveroistočnoj prigradnji i apsidi uz nju. One su imale funkciju prothesisa i dijakonikona. Funkcija prothesisa objašnjava zašto sjeveroistočna prigradnja nije komunicirala sa sjeverozapadnom. Prothesis, kao mjesto za euharistijske darove, izoliran je od drugih dijelova crkvenog kompleksa. U središtu razvoja bizantske arhitekture, u Konstantinopolu, prothesis je u pravome smislu zasebna građevina, dok se u rubnim područjima poput bizantske Dalmacije, smješta unutar arhitektonskog kompleksa, ali prilično odijeljen od drugih prostorija. Navedena interpretacija polazi od Mathewsove rekonstrukcije liturgije Velikog ulaza; ima i drugih prijedloga, s manje prihvatljivim argumentima (Stichel 2010: 25–57).

Na kraju spomenimo utjecaj ranokršćanskih građevina na oblikovanje trikonhalnog začelnog dijela ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji. Među brojnim tipološkim varijantama predromaničke arhitekture u Dalmaciji, javlja se i jednobrodni tip s trikonhalnim začeljem, koji nije brojan, ali se ističe razrađenom morfologijom, koja je svakako rezultat utjecaja ranokršćanskih prototipova, uz dodatne posve nove, predromaničke elemente (dvokatna struktura ispred trikonhosa – westwerk sa zvonikom). Najbolji primjer je sačuvana crkva sv. Spasa na vrelu Cetine. Za razliku od ranokršćanskih, predromanički trikonhosi uključuju sve tri konhe/apside u prezbiterij odvojen oltarnom ogradom od ostatka crkve. To je, naravno, rezultat nove liturgije koja podrazumijeva veći broj oltara, te su u sklopu brojnih tipoloških rješenja hrvatske predromanike vidljivi i utjecaji ranokršćanskih formi, među njima i preuzimanje trikonhalne jednobrodne crkve kao prikladnog oblika za ranosrednjovjekovni obred.

IZVORI

CSEL 29

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vienna-Prague-Leipzig.

Mango 1972

C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312 – 1453. Sources and Documents*, New Jersey, 1972.

LITERATURA

Cambi 1984

N. Cambi, "Triconch churches on the eastern Adriatic", in: *Actes du Xe Congrès International d'archéologie Chrétienne, 2*, Thessaloniki – Città del Vaticano, 1984, 45–54.

Cambi 2020

N. Cambi, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split-Zagreb, 2020.

Chevalier 1995

P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, Salona II*, Rome-Split, 1995.

Ebanista 2017

C. Ebanista, "Le recenti indagini archeologiche nella basilica nova a Cimitile", in: C. Ebanista, M. Rotili (eds.), *Dalle steppe al Mediterraneo – popoli, culture, integrazione*, Napoli, 2017, 287–331.

Gunjača 1976

Z. Gunjača, "Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području", *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 3, Split, 1976, 69–82.

Gunjača 2005

Z. Gunjača, "Ostaci arhitekture i analiza građevinskih faza", Z. Gunjača et al., *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 2005, 8–54.

Jarak 2017

M. Jarak, Bilice, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/ 2016, Zagreb, 2017, 663–665.

Jarak 2019

M. Jarak, "Nove spoznaje o trikonhalnoj crkvi u Bilicama", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45, Split 2019, 37–52.

Jarak, Maričić 2023

M. Jarak & A. Maričić, "New data on the stone furniture of the early Christian church at Bilice in the Roman province of Dalmatia", in: A. Bahadır Yavuz, B. Yolaçan, M. Bruno (eds.) *Proceedings of the XII ASMOSIA international conference*, Izmir, 2023, 327–335.

Jarak et al. u tisku

M. Jarak, P. Nikšić & P. Jeršek, "Rezultati revizijskih arheoloških istraživanja kompleksa trikonhalne crkve u Bilicama", izlaganje na znanstvenom skupu HRRANA II, ožujak 2023, u tisku.

Jarak, Sironić u tisku

M. Jarak & A. Sironić, "Building phases of the triconch church complex at Bilice with regard to mortar dating", izlaganje na znanstvenom skupu MetArh u prosincu 2023, u tisku.

Jelić 1912

L. Jelić: "Il complesso monumentale di Bilice presso Sebenico", *Supplemento al Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 35, Split, 1912, 69–80.

Jeličić 1983

J. Jeličić, "Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23, Split, 1983, 5–39.

Krautheimer 1986⁴

R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Kingsport, 1986.

Lehmann 2004

T. Lehmann, *Paulinus Nolanus und die Basilica Nova in Cimitile/Nola. Untersuchungen zu einem zentralen Denkmal der spätantik-frühchristlichen Architektur*, Wiesbaden, 2004.

Mainstone 1988

R. J. Mainstone, *Hagia Sophia*, New York, 1988.

Mathews 1971

T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, Pennsylvania University Press, 1971.

Novak 1929

V. Novak, "Monogram Miserere Christe", *Šišićev zbornik*, Zagreb, 1929, 517–530.

Stichel 2010

R. H. W. Stichel: "Die Hagia Sophia Justinians, ihre liturgische Einrichtung und der zeremonielle Auftritt des fruehbyzantinischen Kaisers", in: F. Daim & J. Drauschke (eds.), *Byzanz - das Roemerreich im Mittelalter*, Mainz, 2010, 25–57. Uglešić 2006

A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš-Zadar, 2006.

Vežić 2011

P. Vežić, "Dalmatinski trikonhosi", *Ars adriatica* 1, Zadar, 2011, 27–66.